

COMUNICACIÓ

Antoni Bosch-Veciana (Universitat Ramon Llull): *Quan els grecs foren els grecs? A propòsit de la identitat de la cultura grega clàssica*

L'any 86 aC el general romà Sul·la¹, més tard *dictator* durant vuit anys de Roma, conqueria Atenes. Vint-i-un anys més tard, el 8 de desembre del 65 aC, naixia el poeta Horaci (65-8 aC)², a Venúsia (Venusia), un poblet de l'Apúlia o Pulla, a mig camí entre Nàpols i Bari. De jove, tot i que la seva família era prou modesta, estudià a Roma. A l'edat de vint anys, Horaci és a Atenes per tal de perfeccionar la seva educació, a l'Acadèmia. Allí estudia grec i filosofia. Després de l'assassinat de Juli Cèsar (44 aC) sabem que Horaci s'allistà —d'Atenes estant— a l'exèrcit dels alliberadors, de Brutus, el qual el nomenà tribú. De la coneguda batalla de Filips (42 aC), va fugir-ne. Els alliberadors de Roma resultaren allí perdedors contra els exèrcits d'Octavi i de Marc Antoni. A Horaci li foren confiscades les propietats i visqué en un estat de pobresa ben notable. Trobarà feina d'escriba prop d'un qüestor romà. El seu bon amic Virgili el presentarà al ric Mecenas³, el qual el protegirà i l'introduirà en els cercles polítics i literaris de Roma. Així mateix, Mecenas li regalarà una propietat prop de Tíbur (Tívoli), on, enmig d'un silenci i una pau envejables, podrà dedicar-se a escriure. La seva ingent obra, d'una bellesa extraordinària, és paraula poètica nascuda del silenci que aquells paratges tiburtins li oferien.

D'entre les obres d'Horaci, les *Epistulae*, escrites en hexàmetres, ocupen un lloc singular. El segon volum del seu

1. Lucius Cornelius Sulla (138-78 aC).

2. Quintus Horatius Flaccus (65-8 aC).

3. Caius Cilnius Maecenas (70-8 aC), proper a l'emperador August (Caesar Augustus; conegut abans de ser emperador amb el nom de Gaius Octavius i, més tard, també amb el de Gaius Julius Caesar, visqué a Roma entre 63 aC – 14 dC). Virgili (Publius Vergilius Maro, 70-19 aC), Horaci i Properci (Sextus Aurelius Propertius, aprox. 57/46-12 aC), entre tants altres de menys significats, lloaren els beneficis que els atorgà aquest promotor de les arts i les lletres.

epistolari fou aplegat segurament després de la mort del poeta. El componen tres epístoles: la primera, adreçada a August; la segona, a Flor; i la tercera, *ad Pisones* (l'anomenada per Quintilià *Ars poetica* o *Liber de arte poetica* [*De institutione oratoria*, VIII, 3, 60]). Així, doncs, podem dir que, quan feia aproximadament uns setanta o vuitanta anys de la conquesta d'Atenes per part del general Sulla, Horaci escrivia aquells versos, sovintejadament llegits i citats, d'una finor exquísida, de la seva *Epistula* a l'emperador August:

Graecia capta ferum uictorem cepit et artes
intulit agresti Latio

(*Epistulae* II, 1, 156-157)⁴

Uns versos que interpretaven allò que significava el trobament de dues cultures vigoroses de l'antiguitat Clàssica: la grega i la romana (l'latina).

Horaci fou un dels qui, en la Roma del seu present, més difongué la força de la cultura grega. En l'*Epistula ad Pisones* proposa d'imitar els grecs, l'art dels grecs, sense, tanmateix, cap mena de servilisme. En els vv. 268-269 de l'esmentada lletra podem llegir la recomanació d'estudiar nit i dia els models grecs:

Vos exemplaria Graeca
nocturna uersate manu, uersate diurna⁵.

Abans ja Ciceró⁶, un home cultíssim —de qui Louis Laurand (1873-1941), un expert en la llengua i la cultura greco-romana⁷

4. «Grècia captiva el fer vencedor captivà i les arts / introduí en el Laci agrest». Si no indiquem altra cosa, la traducció dels textos llatins d'aquest article és nostra.

5. «Manegeu vosaltres les obres gregues / amb mà diürna, manegeu-les amb mà nocturna» (traducció de Llorenç Riber per a la col·lecció Bernat Metge).

6. Marcus Tullius Cicero (106-43 aC).

7. Cf. Louis LAURAND, *Manuel des études grecques et latines. Tome 1 Grèce: géographie, histoire, institutions grecques, littérature grecque, grammaire historique grecque; Tome 2 Rome: géographie, histoire, institutions romaines, littérature latine, grammaire historique latine*, Paris: A. Picard 1939 i 1940, 602 i 651 pp.

(segons que ens refereix Luis Alonso Schökel⁸), havia escrit: «Varró [116-27 aC] havia llegit més; Ciceró, millor!»⁹—, va escriure en el llibre II, cap. xxxvii, del seu tractat *De oratore* (55 aC) l'elogi de tres nobles romans. Aquests tres erudits romans ho eren, segons Ciceró, pel fet de llegir i cultivar-se amb els homes més preclars de la cultura grega. I això —ens fa notar Ciceró— ho feien sense amagar-se'n (el subratllat és nostre):

«[...] et certe non tulit ullos haec ciuitas aut gloria clariores aut auctoritate grauiores aut humanitate politiores P. Africano, C. Laelio, L. Furio, qui secum eruditissimos homines ex Graecia *palam* semper habuerunt»¹⁰.

En un altre indret, en les *Tusculanae disputationes* (*liber I*), escrites després de la mort de Túl·lia, la seva filla, i en moments políticament difícils (agost del 45 aC), Ciceró comença el text amb una valoració de la qualitat original de la saviesa romana, tot i que el text —com fa notar Ernst Bickel¹¹— és deutor directe del text del ps.-platònic *Epinomis* (987e) en el fragment «sed meum semper... elaborarent», cosa que va contra l'originalitat

8. Luis Alonso SCHÖKEL, *Historia de la literatura griega y latina* (Bibliotheca Comillensis. Serie Humanística), Santander: Sal Terrae 1962, p. 149, § 451.

9. Publius Terentius Varro Atacinus (82 aC – 235 dC) va llegir moltíssim i va escriure 74 obres, en 620 volums, sobre matèries ben diferents. Agustí d'Hipona (Aurelius Augustinus, 354-430) va escriure d'ell (*De ciuitate Dei*, VI, 2): «Havia llegit tant que sembla del tot impossible que tingués temps d'escriure sobre alguna cosa; i havia escrit tantes obres, que és ben difícil creure que tingués temps d'haver-ne llegida ni una de sola» (*Vir doctissimus undecumque Varro, qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere uacuisse miremur; tam multa scripsit, quam multa uix quemquam legere potuisse credamus*).

10. «[...] i certament [Roma] mai no ha forjat uns ciutadans més il·lustres, més recomanables tant per la seva autoritat com per la seva virtut i per la seva elegància en les maneres com ara Escipió l'Africà, C. Lèlius i L. Furius, els quals varen tenir sempre al seu costat, *sense amagar-se'n*, els homes més erudits d'entre els grecs.»

11. Ernst BICKEL, *Historia de la literatura romana*, Madrid: Gredos 1982, 82.

mateixa que reclama Ciceró. Tot seguit el donem des de l'inici, si bé el text que volem remarcar és al final mateix (el subratllat per nosaltres):

«Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo interuallo intermissa reuocavi, et cum omnium artium, quae ad rectam uiuendi uiam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, *sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut inuenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent*»¹².

De fet, cal dir, com fa Ernst Bickel¹³, que, unes línies més endavant, Ciceró mateix expressa la superioritat i admiració per tot allò que els grecs representaven. En efecte, és en el mateix llibre I de les *Tusculanae disputationes*, en el paràgraf 3, que podem llegir:

Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat¹⁴.

12. «Finalment, Brutus, entrobà-me alliberat del tot —o, almenys, en gran part— dels treballs de l'advocacia i dels meus deures senatorials, mogut sobretot pel teu encoratjament, he tornat als estudis que, encara que guardats dins el meu esperit, les circumstàncies m'havien fet negligir; i ara reprenc després d'una llarga interrupció; i essent així que la teoria i l'ensenyament de totes les arts pertinents a la recta conducta de la vida estan compresos en l'amor de la saviesa, o filosofia, m'ha semblat convenient d'il·lustrar aquest tema amb una obra en llengua llatina; no perquè la filosofia no es pogués aprendre dels llibres i dels mestres grecs, però sempre ha estat la meua convicció que els nostres homes o bé han mostrat més saviesa que els grecs en llurs invencions o bé han millorat allò que d'ells han rebut, almenys en les coses que han cregut dignes de llur esforç.»

13. *Ibidem*.

14. «Grècia ens superava en ciència i en tots els gèneres literaris.»

També Properci¹⁵ admirava els grecs, i s'anomena a si mateix el Cal·límac dels romans. Així ho llegim en els versos de la seva *Elegia IV, 1*:

Ennius hirsuta cingat sua dicta corona:
mi folia ex hedera porrige, Bacche, tua,
ut nostris tumefacta superbiat Vmbria libris,
Vmbria Romani patria Callimachi!¹⁶

A més d'aquests testimonis, i seguint de prop Ernst Bickel¹⁷, afegim-hi que hi ha força documentació respecte de l'ús del grec per part d'eminents personalitats romanes. Així, per exemple, en l'època l'emperador August, tal com ens refereix Horaci (*Carmina* III, 8, 5), els ciutadans doctes de Roma parlaven totes dues llengües, llatí i grec:

Doctus sermones utriusque linguae¹⁸.

El mateix emperador August redactava els balanços econòmics per als seus pobles en llatí i en grec i, segons ens fa saber Suetoni¹⁹, sovint pensava de ben segur en grec (*Vita diuini Claudii*, 4). El mateix Suetoni escriví en grec algunes de les seves obres, en el segle dels Antonins (s. II), concretament en temps dels emperadors Trajà²⁰ i del seu fill adoptiu Adrià²¹. També Apuleu, en el mateix segle, escriví un himne a Asclepi en llatí i en grec. Igualment sabem que el jurista Herenni Modestí (ss. II-III) escrivia les seves obres en llatí i en grec; i, en el mateix segle, Tertul·lià²² va publicar les

15. *Vegeu nota* 3.

16. «Que Enni coroní les seves obres amb llaurer: / jo, de Bacchus, voldria ser coronat amb fulles d'heura / a fi que l'Úmbria s'enorgulleixi dels meus escrits, / l'Úmbria pàtria del Cal·límac romà!»

17. Ernst BICKEL, *ja citat*, 84.

18. «Tu que ets versat en tot el que s'ha dit en l'una i l'altra llengua!» (traducció de Josep Vergés per a la Bernat Metge).

19. Gaius Suetonius Tranquillus (75-160).

20. Marcus Ulpius Nerva Traianus (53-117), fou emperador entre 98-117.

21. Publius Aelius Hadrianus (76-138), succeí el seu pare adoptiu l'any 117. Quan Trajà adoptà Adrià, aquest fou anomenat Publius Aelius Traianus Hadrianus.

22. Quintus Septimius Florens Tertullianus (Cartago 150/160-230/240). Es convertí al cristianisme en el 197/198.

seves obres en llatí i en grec. Així mateix, el poeta Claudià (s. IV-V)²³ escriví en grec a Alexandria i en llatí a Roma.

De fet, a Roma, l'interès per saber grec venia de lluny. En l'època dels Escipions (s. II aC), bona part del poble romà aprengué grec, sense que ningú l'obligués a fer-ho, tan sols empès per motius culturals, ja que apareixia ben clar que el grec era una llengua que vehiculava una cultura potentíssima, segons els mateixos romans.

Tanmateix, no tot a Roma era lloança per als grecs. Només cal tenir present, a tall d'exemple, Cató el Vell (el Censor)²⁴, un home gairebé dos segles anteriors a Horaci, nascut a Túsculum l'any 234 aC i mort a Roma en el 149 aC, d'una austeritat de vida exemplar i amant dels costums dels seus avantpassats. Tota la seva vida la dedicà a fomentar el que era romà i a rebutjar tot allò que fos grec, i això fins a extrems insospitats²⁵; de tal manera que ell mateix va escriure els llibres per a educar el seu fill per tal que aquest no rebés cap mena d'influència forastera. No obstant això, sabem que al final de la seva vida —així ho reconeixen els especialistes— es dedicà precisament a llegir i estudiar la literatura grega, i això per tal de beneficiar-se de tots els seus valors, que havia descobert a les seves velleses. Justament és amb la mort de Cató que hom reconeix el triomf de la literatura hel·lenística. Un poeta romà digué de Cató, en honor seu i amb exageració notable, aquestes paraules: «Prefereixo un Cató a mil Sòcrates»²⁶. No hem d'oblidar que la comparació entre Cató i Sòcrates ha estat un tema recurrent al llarg de la història de la literatura²⁷.

23. Claudius Claudianus (s. IV-V dC).

24. Marcus Porcius Cato, també anomenat *Cato Maior* i més tard *Cato Censor*.

25. Cf. Plutarc (46-125), historiador i moralista grec, compara Cató amb Sòcrates en les seves *Vides paral·leles*, en parlar precisament de la vida de Cató.

26. Vegeu Luis ALONSO SCHÖKEL, *ja citat*, 131, § 384.

27. Ens plau de referir-nos al text que podem trobar en l'article de l'*Encyclopédie*, signat per Jean-Jacques ROUSSEAU, *sub voce* «*Economie*», i que compara Cató i Sòcrates així (edició de 1755, tom V, p. 341, columna dreta i 342, columna esquerra): «Osons opposer Socrate même à Caton: l'un étoit plus philosophe, & l'autre plus citoyen. Athenes étoit déjà perdue, & Socrate n'avoit plus de patrie

La decisió de Cató de dedicar-se a la literatura grega al final de la seva vida, quan la literatura grega vivia un moment esplendorós —estava en un punt àlgid: el moment alexandrí—, de ben segur que fou un viratge que influí en molts romans. Si resseguíssim la literatura llatina veuríem com, no sense excepcions, va penetrant en la literatura grega, filosòfica i no filosòfica, en un fenomen clar que fou descrit pels mateixos autors llatins com a *imitatio*. Però no era una *imitatio* que clonitzés el món cultural grec, sinó que aquella *imitatio* recreava i reactualitzava el seu llenguatge i les seves formes, i això ho feia des de l'experiència d'un present —el llatí, el romà— que emergia amb una força també potentíssima. Tanmateix, fou la *lectura* interpretadora del món cultural grec que els permeté, juntament amb la força del quotidià, fer del seu món un món cultural propi: el món cultural que alguns anomenen *la llatinitat*. Cert és que els grecs nasqueren a l'experiència literària abans de néixer a l'escriptura. Com ha escrit B.M.W. Knox en la seva *Història de la literatura clàssica*: «Un dels trets més paradoxals de l'assoliment literari grec és que a finals del segle VIII aC, quan varen dissenyar un sistema d'escriptura apropiat per al seu llenguatge, ja tenien una literatura»²⁸, i una literatura excepcional, que s'obre amb *La Ilíada* i *L'Odissea*. D'aquesta

que le monde entier: Caton porta toujours la sienne au fond de son cœur; il ne vivoit que pour elle & ne put lui survivre. La vertu de Socrate est celle du plus sage des hommes: mais entre César & Pompée, Caton semble un dieu parmi des mortels. L'un instruit quelques particuliers, combat les sophistes, & meurt pour la vérité: l'autre défend l'état, la liberté, les lois contre les conquérans du monde, & quitte enfin la terre quand il n'y voit plus de patrie à servir. Un digne élève de Socrate seroit le plus vertueux de ses contemporains; un digne émule de Caton en seroit le plus grand. La vertu du premier feroit son bonheur, le second chercheroit son bonheur dans celui de tous. Nous serions instruits par l'un & conduits par l'autre, & cela seul décideroit de la préférence: car on n'a jamais fait un [341-342] peuple de sages, mais il n'est pas impossible de rendre un peuple heureux.»

28. P.E. EASTERLING - B.M.W. KNOX (eds.), *Historia de la literatura clásica (Cambridge University). I: Literatura griega*, Madrid: Gredos 1990, 15.

darrera obra, *L'Odissea*, el professor Carles Miralles, en un bellíssim llibre intítulat precisament *Homer*, ha escrit: «Mai els versos d'un poema, l'ofici d'un poeta, s'han adequat tant i tant a la natura del seu heroi com això s'esdevé en *L'Odissea*. I mai un heroi ha representat tant com Ulisses l'experiència humana: de Sòfocles a Riba, passant per Dante i Joyce; fins als nostres dies. No únicament en literatura; també en les arts plàstiques, en la música i en el cine».²⁹

* * *

Els *grecs* (*graeci* [Γραικοί]) fou el nom que els romans donaren als *hel·lens*. Els *Graeci* fou, doncs, el nom amb què els romans parlaven d'una tribu de Beòcia —de les moltes tribus que estaven establertes a la Beòcia i entorns (els aqueus, els eolis, ... els *hel·lens*)— que emigrà a Itàlia en el segle VIII aC i molt probablement, a través del contacte amb els nadius, es prengué aquest terme *graeci* per a denominar el conjunt de tots els *hel·lens*, els quals més tard s'establiren no solament a Itàlia sinó també a tot l'Occident en general.

Són ben significatius els llaços de consanguinitat i de fraternitat que els romans establiren entre ells i els grecs, fet que la mitologia romana no oblidà pas. *Graecus* i *Latinus* eren tinguts com a germans. Recordem la mitologia. *Graecus* era fill de Pandora (l'àvia també esdeia Pandora) i germà de *Latinus*. Així mateix Pandora era filla de Deucalió i Pirra. *Graecus* era, doncs, nebot d'Hel·lè, un heroi considerat avantpassat comú de tots els grecs, els *hel·lens*, tal com s'anomenaven a si mateixos.

M.I. Finley, en el primer capítol de la seva coneguda obra *The Ancient Greeks* —capítol que porta per títol *Who are the Greeks?*³⁰ —, sosté que els *hel·lens* que visqueren a l'Hè·lade

29. Carles MIRALLES, *Homer*, Barcelona: Empúries 2005, p. 155. Com a introducció a aquestes obres vegeu l'interessant llibre de Pierre VIDAL-NAQUET, *El món d'Homer*, Barcelona: Empúries 2002, 108 pp.

30. M.I. FINLEY, *The Ancient Greeks*, London: Chatto & Windus 1963, XII+206 pp. Citem la versió espanyola de J.M. García de la Mora: *Los griegos en la antigüedad*, Barcelona: Labor 19948, 13-17.

«tenien consciència de pertànyer a una cultura comuna»³¹, i esmenta en favor seu el conegut text de la *Historia* d'Heròdot (VIII, 144) en el qual se'ns diu la resposta que els atenesos donaren a Alexandre i als emissaris espartans temorosos que ells, els atenesos, s'aliessin amb Xerxes per fer front comú contra Alexandre i els espartans. La resposta dels atenesos fou aquesta:

«Allò que uneix tots els hel·lens —la mateixa sang, la mateixa llengua, santuaris i sacrificis comuns, costums i hàbits semblants—, tot això ens seria impossible, als atenesos, de traïr. Sapiguen-ho des d'ara, si és que no ho sabíeu abans: mentre sobrevisqui un atenès, no hi haurà pacte entre nosaltres i Xerxes»³².

Parlar la mateixa llengua, honorar els mateixos déus, pertànyer al mateix llinatge i tenir costums semblants és allò que feia als atenesos saber-se una sola cosa amb tots els hel·lens.

Els atenesos tenien una peculiar consciència de ser alguna cosa diferent. Les lloances dels atenesos a si mateixos que féu Pèricles en el discurs funerari que li tocà de pronunciar i que ens ha estat transmès per Tucídides en la seva *Història de la guerra del Peloponès* és ben eloqüent respecte al que acabem de dir. Cal certament llegir-lo tot sencer, perquè és una peça literària ben reconeguda. Ací només remarcarem alguns fragments del *Llibre II*, 35ss:

«Tenim un sistema polític que no imita les lleis dels altres sinó que més aviat servim de models als altres: la democràcia [...]. Actuem lliurement en les activitats públiques i, en les disputes privades de cada dia, ni ens enfadem ni posem mala cara: una cara d'enfadat, si bé

31. *Ibidem*, 16.

32. El text original d'Heròdot fa així: Αὐτίς δὲ τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὄμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα, τῶν προδότας γενέσθαι Ἀθηναίους οὐκ ἂν εὖ ἔχοι. ἐπίστασθέ τε οὕτω, εἰ μὴ πρότερον ἐτυγχάνετε ἐπιστάμενοι, ἔστ' ἂν καὶ εἷς περιῆ Ἀθηναίων, μηδαμὰ ὁμολογήσοντας ἡμέας Ξέρξῃ.

podem dir que no arriba a ser un càstig, sí que fa molta tristor de veure [...]. Hem dedicat al conreu del nostre esperit moltíssimes pauses del nostre treball [...]. Ens plau la bellesa i l'especulació, recorrem a la riquesa més pel que permet de fer actuacions que no pas per tal de vanagloriar-nos; ningú no passa vergonya de ser pobre; el més vergonyós és no vetllar per sortir de la pobresa [...]. Ens fem amics no pas per rebre favors sinó que ens fem amics quan fem els favors [...]. En resum: dic que la polis sencera d'Atenes és l'escola de tota la Grècia [...].»

Caldria estudiar amb molt de detall aquella *consciència* de què parla Finley i que també Jacob Burckhardt, en la seva monumental *Història de la cultura grega*, no dubta a exposar-nos. Més encara, Burckhardt fins i tot parla de la *nació* grega al llarg de la seva obra (servint-se del terme alemany *Nation*). Aquesta és una denominació més pròpia del romanticisme alemany del segle XIX, al qual pertany el mateix Jacob Burckhardt, que no a la Grècia clàssica de la qual parla. Si ens fixem en la secció tercera apartat 4 del primer volum de la *Història de la cultura grega*, intitulat *La unitat de la nació grega*, hi trobarem escrit:

«El fet que els grecs poguessin desenvolupar una cultura unitària tan poderosa constitueix una forta demostració de la seva originària unitat nacional, més encara si es té present que, políticament, sempre varen ser una cosa molt variada, i, en aquesta varietat, varen perdurar tant temps com fou possible»³³.

Aquesta unitat en la diversitat constitueix un dels punts d'aquesta *consciència* grega viscuda des de dins. Tanmateix, M.I. Finley sosté que «la comunitat de civilització mai no va significar *identitat absoluta*»³⁴.

33. Citem la versió espanyola, *Historia de la cultura griega*, vol. I, Barcelona: RBA, 2005, 299.

34. M.I. FINLEY, *ja citat*, 16.

Per altra banda, també cal tenir en compte que la consciència hel·lènica es distingia fortament ella mateixa de la d'altres pobles, sobretot si aquests altres pobles ni tan sols eren intel·ligibles en allò que deien: els incomprendibles *barbaroi*³⁵. Molts autors grecs han fet notar aquesta clara consciència de saber-se diferents dels bàrbars. És un tema ja molt estudiat i ens estalviem de fer-hi referència. Cal advertir, amb tot, que els grecs —i sobretot els atenesos— tenien institucions d'acolliment ben notables, si bé interessades, com ara la ξενία (el mateix verb ξενίζειν significa *acollir* els hostes forasters i *tractar* la gent amb l'hospitalitat que es dóna als hostes; però, en tot cas, els hostes sempre eren forasters que tenien la dignitat humana que els conferia la seva *llibertat*).

Aquest saber-se diferents també el notem explicitat en les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci, quan en el començ mateix de la seva obra, en el *proemi*, diu, referint-se a la filosofia (§§ 1-3)³⁶:

«(1) Alguns asseveren que la tasca de filosofar s'inicià amb els bàrbars [perses, caldeus, babilonis, assiris, gimnosofistes entre els indis, els druídes i semnoteus entre els celtes i gals. I encara, Otos fou fenici, Zalmoxis traci i Atlas libi][...]. (3) A ells [als qui asseveren que la tasca de filosofar s'inicià amb els bàrbars] els passen inadvertits, atribuint-los als bàrbars, els assoliments dels

35. Curiosament sempre hi ha actituds de diferenciació explícita en les llengües respecte dels altres dels quals no se n'entén la llengüa. A tall d'exemple, en el *Diccionari Alcover-Moll* trobem les expressions següents dins l'entrada del terme *grec*: «Parlar en grec: parlar de manera que no s'entén»; «Estar en grec: estar escrit de manera que no s'entén o que algú no ho entén»; i també, en una altra accepció, s'usa el mot *grec* en el sentit de «poc tractable, mancat d'afabilitat» (al Maestrat), com ara en l'exemple: «eixos hòmens són molt grecs» (a Vistabella); també el mot *grec* té com a significat «brut i desendregat» (a València) en el següent exemple: «eixe carrer és molt grec».

36. DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, vol. I (traducció i edició a cura d'Antoni Piqué Angordans), Barcelona: Laia 1988, 45-16.

grecs: amb aquests s'inicià, no solament la filosofia, sinó també una estirp [genos] humana.»

* * *

Això no obstant, Grècia no ha tematitzat explícitament mai la seva identitat. Els grecs mai no han reflexionat temàticament sobre la seva experiència grega, sobre la seva identitat com a tal, almenys des de l'àmbit concret de la filosofia. Sí que, òbviament, la filosofia grega des dels seus orígens ha pensat, i molt, sobre la identitat. No cal dir dels esforços dels primers pensadors en pensar l'*arkhé* i, sobretot, la potència dels pensaments de Parmènides i d'Heràclit en plantejar directament el problema de la identitat i de la diferència. I no cal dir, també, de les pàgines que Plató, Aristòtil, Plotí i tants i tants dediquen a la problemàtica de la identitat i de la diferència. Però és cert que els grecs no pensaren pròpiament en termes d'allò que podem anomenar —i que actualment anomenem— *grecitat*, encara que en el seu pensar mateix estaven duent a terme, estaven realitzant, allò que ara anomenem, amb força contundència, *grecitat*.

De fet, és la història de la cultura romana en totes les seves dimensions (pensament, literatura, art, escultura, teatre, etc.) la que donà relleu a allò grec. Podríem afirmar, com vàrem fer en una altra ocasió, en parlar sobre *Europa i els grecs*, que *els grecs* no esdevingueren pròpiament *els grecs* sinó en el món romà³⁷. Els grecs mai no havien reflexionat temàticament sobre la seva pròpia experiència grega. Tal com ha escrit, amb encert, Jean Grondin:

37. Vegeu el meu text «Europa i els grecs»: *Relleu* 78 (2003) 5-19. Copiem allò que dèiem a la p. 8 de l'esmentat text: «Els grecs no tenien consciència de ser allò que anomeno *els grecs*, això és, un *tot* cultural de sentit, un *tot hel·lènic*. En canvi, sí que tots els altres moments als quals em refereixo ja prenen *els grecs* com un moment cultural i espiritual significatiu que pot ser anomenat *els grecs*, *cultura grega*, *grecitat*, etc. Mai cap grec del món grec no hauria pogut explicar en què la seva *Weltanschauung* era específicament *grega*. Foren els romans els qui primer tingueren consciència de la *grecitat* dels grecs. Per això considero el moment romà com el primer moment hereu de la *grecitat*».

«Si les Grecs ne se sont jamais penchés sur leur expérience spécifiquement “grecque”, les Romains, eux, avaient une conscience assez aigüé de cette grécité. Ils savaient très bien que l’essentiel de leur savoir et de leur philosophie leur était venu des Grecs, qu’ils furent aussi les premiers à idéaliser: lorsque l’empereur Marc Aurèle a voulu faire de la philosophie, il écrivait en grec, comme c’est en grec que Plotin enseignait à Rome. Jusqu’à la fin de l’Antiquité, et du monde romain, les grandes écoles de philosophie restèrent jalouses de leur “grécité”»³⁸.

Un dels autors que millor ha estudiat el sentit i l’herència europea del món romà ha estat, sense cap mena de dubte, el professor Rémi Brague. El seu esplèndid llibre *Europa, la via romana* mostra ben clarament com els romans eren conscients que havien heretat una altra cultura³⁹. Nosaltres ho hem assenyalat al començ d’aquest nostre treball: els romans incorporaren el grec en el seu llatí, i alguns parlaven i llegien el grec. La incorporació del grec suposà un esforç de *traducció*, és a dir, un esforç per *transportar* (*trans-ducere*) la cultura que provenia de l’altra costat de l’Adriàtic⁴⁰. Tal com emfasitza Jean Grondin:

«[...] ce fut l’âge d’or de la philosophie “grecque”, puisque, par la suite, la philosophie n’a plus vraiment été une affaire grecque, mais latine —ce qu’elle n’avait été pour les Romains eux-mêmes»⁴¹.

És a dir, la filosofia, d’ençà d’aquest moment, s’ha desenvolupat a partir de traduccions llatines de conceptes grecs. I això ha estat decisiu tant de cara a la *llatinització* d’Occident —si mirem endavant— com de cara a la *grecització*

38. Jean GRONDIN, «L’avenir de la philosophie est-il grec?» en: Catherine COLLOBERT (dir.), *L’avenir de la philosophie est-il grec?*, Québec: Fides 2002, 70.

39. Cf. Rémi BRAGUE, *Europa, la via romana*. Barcelona: Barcelonasa d’Edicions 1992, 210 pp.; vegeu esp. pp. 31-50 i 77-105.

40 Cf. Jean GRONDIN, *ja citat*, 70.

41 *Ibidem*.

d'Occident —si mirem endarrere i, alhora, endavant—. La *romanitat* (la *l·latinitat*) ha engendrat la *grecitat*. També les *identitats* poden néixer del reconeixement de l'altre, com des de fora, però només a condició que, des de dins, s'hagi creat quelcom que pel seu propi pes específic sigui *quelcom: cultura*. Grècia s'ha *identificat*, tant des de dins com des de fora, encara que diversament. En definitiva, Grècia ha estat allò que ells —els grecs— i els altres —sobretot els romans (l·latins)— han fet de si mateixa.

Avui, entre els estudiosos del món grec, hi ha un afany creixent per anar descobrint i investigant aquesta *grecitat* i anar aprofundint com aquesta *grecitat* es va produir, sobretot en aquells moments tan aparentment difícils com foren els moments de la dominació romana. No voldríem ací deixar d'esmentar uns importants col·loquis, els que tingueren lloc l'estiu del 2001, durant l'agost, en el *Center for Hellenic Studies* de la *Harvard University*, col·loquis sobre la grecitat dels grecs (*Greeks On Greekness*), conduïts per la mà del professor David Konstan, un gran especialista, internacionalment apreciat. Als participants en el Col·loqui se'ls demanava que responguessin a qüestions com ara la construcció grega d'un passat comú grec; el paper de la llengua grega com a vehicle i constructor artificial de grecitat; la idea d'un territori grec; l'estatus d'una religió grega comuna. Així mateix se'ls demanava que consideressin l'existència de valors associats amb un imaginat passat grec; igualment com la identitat política grega; o bé l'esdevenir i el romandre grec; la grecitat (*Greekness*) com a manera de viure; la recerca d'un passat «present», i el fet de reproduir el passat en relació a la *grecitat*. Les Actes del Col·loqui encara s'han de publicar. Hem pogut accedir a les ponències a través de la xarxa⁴² i totes elles ofereixen una visió calidoscòpica del passat grec, sobretot del passat grec sota la dominació romana. Totes les ponències —cadascuna a la seva manera i cadascuna prenent en consideració un punt de vista divers d'aquella complexa cultura grega que vivia enmig d'aquella Roma— assenyalaven diverses perspectives en què

42. http://www.chs.harvard.edu/activities_events.scc/conferences.ssp/conf_greeks_on_greekness.pg.

la tradició clàssica era problematitzada, adaptada o transformada i, a vegades, fins i tot rebutjada. Les diverses ponències mostren clarament la importància que tingué el moment romà de cara a la grecitat, per a bé i per a mal; i totes elles mostren una riquesa interpretativa d'una realitat igualment rica i policromada com era la realitat de la vida grega sota la dominació romana.

Ernest Renan, en el seu llibre *Marc Aurèle ou la fin du monde antique* (Paris 1881) ja havia insistit en el fet que,

«[...] durant molt segles, la filosofia grega fou l'educadora de l'alta societat romana; gairebé tots els preceptors eren grecs; l'educació es feia tota en grec. Grècia no ha tingut cap més extraordinària victòria que la que guanyà a través dels seus pedagogs i dels seus professors»⁴³.

Horaci ja ho havia cantat:

Graecia capta ferum uictorem cepit et artes intulit agresti Latio.

Les *identitats* es juguen també així.

* * *

Els grecs foren els grecs enmig de moltes vicissituds, enmig d'espais i de temps molt diversos. La *identitat* es juga sempre en permanent tensió entre el que és permanent i el que és històric. Com ha escrit Lluís Duch: «L'ésser humà necessita, al mateix temps, *permanències relatives* i *adaptacions continuades*»⁴⁴. Les *narracions* a través de les quals es construeixen les identitats permeten als individus, als grups i a les cultures «dur a terme l'establiment i la consolidació de la presència en el món que els és pròpia, amb la *identitat*, que ells mateixos s'atribueixen en un procés narratiu»⁴⁵. La cultura, en quant

43. Citem l'edició on line de la *Bibliothèque Nationale de France*, consultada en data 1-9-05: <<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Gallica&O=NUMM-89448>>, pp. 48-49.

44. Lluís Duch, *Llums i ombres de la ciutat. Antropologia de la vida quotidiana*, 3, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, 162.

45. *Ibidem*, 154-155.

cultura pròpia, «no és senzillament intercanviable o equivalent a una altra qualsevol, sinó que, perquè constitueix l'àmbit existencial en el qual [*els membres d'una determinada cultura*] han estat acollits i reconeguts, ha esdevingut la seva llar, el lloc on podran arribar a identificar-se, a situar-se en relació amb els altres (de dins i de fora de la seva àrea cultural) i a marcar el camp de les *diferències*»⁴⁶.

Els romans feren dels grecs *els grecs* gràcies a la manera de viure i de veure el seu món: el dels grecs, el grec; el dels romans, el romà. I l'un i l'altre món s'entrelligaren per sempre. Per això parlem sovint del món greco-romà.

Grècia, que serà feta grega també en el renaixement italià, en el romanticisme i en l'idealisme alemany; en els moments nietzscheà, heideggerià i gadamerià, i en el moment present, s'enmiralla també avui en el seu passat per tal d'esdevenir, des de cada present que llegeix i reinterpreta el passat, futur d'*identitat*.

46. *Ibidem*, 161-162.

COL·LOQUI

Miguel Candel: Una observació sobre el que s'ha dit sobre la filosofia del món romà que es va fer en grec. La mateixa tesi es reafirma perquè aquesta filosofia es realitza en el període més tardà de l'època romana i no en l'època de Ciceró. Posar Jeroni de patró de la traducció no és el més adequat. Ciceró va fer una tasca molt més important en la traducció que no pas sant Jeroni, el qual va interpretar malament el mot grec de l'evangeli que tradueix per «camell» al llatí. Ciceró i Sèneca escriuen en llatí i intenten llatinitzar la filosofia. A partir de Marc Aureli, es torna a fer servir el grec: un grec koineïtzat, però grec.

Antoni Bosch-Veciana: Plenament d'acord amb el que s'acaba de dir.